

УДК 821.161.2

ПЕТРЕНКО Т. С.

ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРОВОЇ ФОРМИ РОМАНУ «ЗАМОК НАД ВОДАЄМ» СЕРГІЯ ДОМАЗАРА

У статті розкривається жанрова специфіка роману «Замок над Водаєм», з'ясовуються особливості автобіографічного, пригодницького романів та роману виховання на матеріалі художнього твору Сергія Домазара.

Ключові слова: жанр, роман, автобіографічний роман, роман виховання, пригодницький роман.

Літературний жанр – це вид змістовної форми, яка зумовлює цілісність літературного твору, що визначається єдністю теми, композиції та мовленнєвого стилю. У літературознавстві історично склалися різні підходи та концепції до визначення жанру літературного твору. Серед них відомі: формалістична концепція (у якості критерію виступають композиція, об'єм твору), змістово-типологічна концепція (у якості критерію виступають проблема, тема твору), генетична концепція (в основі – переосмислення нелітературної дії, ритуально-побутових ситуацій), орієнтація на авторську установку. Літературний жанр – складна художня категорія, і при аналізі конкретного твору необхідно враховувати декілька підходів, спираючись на жанрові домінанти. Метою нашого дослідження є визначення жанрових особливостей твору «Замок над Водаєм» Сергія Домазара.

Свій єдиний художній роман Сергій Домазар написав в Австралії, проте присвячений він подіям, які відбувалися на Батьківщині письменника в першій чверті ХХ ст. Як зазначає сам письменник, роман «Замок над Водаєм» «про молоду людину початку нашого століття, про її незвичайні пригоди дитиною, підлітком, юнаком» [3; 113]. Уперше твір побачив світ на сторінках мюнхенського журналу «Сучасність» у 1963 – 1964 рр. 1971 року «Замок над Водаєм» був перекладений і опублікований англійською мовою.

Перша українська публікація роману відбулася 2003 року в сумському видавництві «Собор» малим накладом, але викликала зацікавлення не тільки фахівців, і стимулювала науковий інтерес до різноманітних аспектів змістоформи твору. У значно більшому обсязі книга Сергія Домазара «Замок над Водаєм» вийшла 2010 року завдяки київському видавництву «Ярославів Вал».

Роман «Замок над Водаєм» досі не був об'єктом ґрунтовного дослідження. Серед наукових публікацій розрізняємо написані у другій половині ХХ ст. поза межами України (еміграційна критика) і видані в незалежній Україні. Першу літературознавчу рецепцію здійснив Г. Костюк в огляді «Українська еміграційна проза за 1965 рік» [5]. Літературознавець визначив жанр твору як повість, охарактеризувавши її як реалістичну, сюжетну, з ясною настановою на гостру драматичну інтригу. Дослідник вказує на те, що цей перший справжній мистецький твір Сергія Домазара не схожий на звичайну мемуарну розповідь: «Хоча в основі повісті, можливо, покладено реально пережиті події і факти, але вони до такої міри типізовані, узагальнені, очищені від різного дріб'язку, доповнені й зміцнені мистецькою вигадкою, й підпорядковані загальному планові ідейно-мистецького задуму, що в цілості своїй, за деякими винятками, становить справжній мистецький твір про велику й трагедійну добу нашої історії» [5, 429]. Критик відзначає безпретензійність, простоту і щирість розповідної манери прозаїка, констатує колізію між публіцистичністю та художністю в перших розділах «Замку над Водаєм», яка поступово вирішується на користь «матерії образного думання», у результаті чого «читач зустрічається з мистецьким твором, що в напруженому зацікавленні невідривно тримає його увагу до кінця» [5, 429].

Марко Павлишин, автор статті «Література» в Енциклопедії української діаспори (том 4: Австралія – Азія – Африка), відніс твір Сергія Домазара до різновиду «більш чи менш белетризованої мемуаристики» [7, 113]. Розвідка М. Павлишина «Аспекти української літератури в Австралії» розглядає як суцільне явище україномовну творчість митців, що прожили

першу частину свого життя в Україні та після Другої світової війни змушені були переїхати до Австралії. Аналізуючи творчість українських письменників зеленого континенту, дослідник розрізняє «елегійний тип творчості»: «Вживаю цей термін вільно, у значенні «такий, що висловлює смуток, зв'язаний з утратою того, що минуло» [6, 212].

М. Павлишин наголошує, що такі твори, написані у вигляді споминів / спогадів: «Шість із дев'яти оповідань відтворюють фіктивний час, що належить до минувшини, яка давно щезла. Ці фіктивні або напівфіктивні часи трактуються або ідилічно, або героїчно» [6, 213]. Літературознавець вирізняє окрему категорію таких творів («оповідання, які намагаються висвітлювати контрверсійні моменти недавньої української історії» [5, 213]) і зараховує до неї «Замок над Водаєм» Сергія Домазара.

Обидва видання роману в Україні супроводжувалися низкою публікацій. Так, 2003 року вийшли передмова Сергія П'ятаченка до книги «Замок пам'яті» [8], стаття Алли Федориної «Повернення через сто років» [13]. Після видання «Замку над Водаєм» 2010 року з'явилися такі розвідки: ґрунтовна передмова до роману М. Слабошпицького «Життя під чужим іменем, або Виховання почуттів (Сергій Домазар і його роман «Замок над Водаєм»)» [10], публікація С. Короненко «З ряду явищ авторитетних» (Літературна Україна, 2010, 22 липня) [4], стаття М. Слабошпицького «Сергій Домазар із Пирятина над Удаєм» (Літературна Україна, 2011, 28 липня) [11], розвідка С. Фастівської «Повернення Сергія Домазара» (Літературна Україна, 2011, 5 травня) [12].

У передмові до «Замку над Водаєм» М. Слабошпицький слушно наголосив, що роман «сміливо треба відносити до національної літературної класики другої половини двадцятого століття» [10, 5]. Літературознавець визнав безперечну талановитість прозописьма цього автора: «Перше – і єдине – художнє полотно Сергія Домазара написано впевненою рукою людини, котра, окрім хисту, має знання секретів літературної «алхімії» [8, 5]. Аналіз твору в контексті розвитку діаспорної прози призвів до виокремлення

тотожності образного мислення, щирості інтонації та авторського мистецтва нарації діалогії І. Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім нагорі» та «Замку над Водаєм» Сергія Домазара.

Сам автор в анотації до твору визначив його жанровий профіль однозначно: «повість». М. Слабошпицький атрибутував твір як роман. Ми погоджуємося з останньою думкою, оскільки на це вказують значний обсяг твору (більше 300 сторінок), широке коло порушуваних у творі проблем, розлоге епічне мислення письменника. Тож, на нашу думку, «Замок над Водаєм» – великої епічної форми твір, що зумовлено авторською настановою на комплексне бачення й усвідомлення зображуваної дійсності. Значне тематичне й естетичне наповнення багатогранністю «Замку над Водаєм» сприяє визнанню його природи як романної.

За твердженням М. Слабошпицького, «Замок над Водаєм» – автобіографічний роман, побудований на епізодах з життя Сергія Домазара [11, 9]. Відштовхуючись від «класичного» визначення автобіографічного твору французького літературознавця Філіппа Лежена: «Ми називаємо автобіографією прозову ретроспективну оповідь, засновану на фактах з життя оповідача, головний акцент у якій робиться на житті особистості» (пер. наш – Т. П.) [14, 9], – ми можемо виокремити всі необхідні ознаки в романі Сергія Домазара:

1. Тип мовної організації: оповідь у прозі.
2. Сюжет: історія особистості.
3. Статус автора: ідентичність автора та оповідача.
4. Статус оповідача: а) ідентичність оповідача та головного персонажа; б) ретроспективна перспектива оповіді.

У «Замку над Водаєм» присутні основні елементи класичного літературного автобіографічного романного сюжету: згадка про своє народження, розповідь про батьків та інших членів родини, дитячі враження, навчання в гімназії, перша дружба, перше кохання, перше зіткнення зі

смертю. Проте він не схожий на традиційні автобіографії, оскільки роман описує лише перші двадцять років життя головного героя.

Роман написаний у формі спогадів головного героя Івана Сагая про дитячі, підліткові та юнацькі роки, проведені в Україні. Ми фіксуємо майже документальний збіг подій у творі з фактами біографії письменника: починаючи від року і місця народження (1900 р., місто Пирятин – у романі Драбатин) і завершуючи навчанням в старшинській школі піхоти Української Галицької Армії у селі Гута Чугорська.

Сергій Домазар народився 29 серпня 1900 року в місті Пирятин Полтавської області. Старший із двох синів у родині сільського фельдшера Федора Давиденка і медсестри Ольги. Навчався в Пирятинській гімназії. Закінчив школу старшин Української Галицької Армії (УГА) в Гуті Чугорській, брав участь у боях січових стрільців. Після розгрому УГА, ледве видужавши від тифу, потрапив у в'язницю. Був засуджений до розстрілу, але врятувався, і з того часу прибрав прізвище померлого від тифу побратима по зброї. На рідній землі Сергій Домазар вів кочовий спосіб життя, оскільки боявся зустріти того, хто знав про його петлюрівське минуле й міг би донести про це владі. Саме цей період життя письменника знаходить художнє відображення в романі.

Паралельно із зображенням дитинства головного героя на тлі мальовничої природи Полтавщини письменник розкриває трагічні аспекти і серйозні наслідки драми, що відбулася в родині Сагаїв. Жорстокість і насилля з боку батька, материнська любов і милосердя з боку мачухи – усе це знаходить відображення в душевних переживаннях хлопця і переосмислюється у спогадах досвідченого автора.

Шкільні роки Івана Сагая тісно пов'язуються з Пирятином. Саме в цей час приходить до головного героя національне самоусвідомлення, тверда громадянська позиція і готовність боротися за незалежність України. Пригоди та поневіряння юнака впродовж 1917 – 1919 рр., політично і соціально нестабільних, являють собою індивідуальну яву з драми доби

програного бою за українську державність. Тогочасні події читач спостерігає з позиції молодого українського патріота, якому довелося пережити численні труднощі, переслідування з боку червоних і денікінців, тюрму, голод, епідемію тифу. Головному герою довелося рано подорослішати і переосмислити свої життєві пріоритети. Ми стверджуємо, що «Замок над Водаєм» – це не звичайна мемуарна розповідь, а багатогранний художній біографічний роман, який порушує загальнолюдські питання сенсу життя, щастя, любові до батьків і батьківщини. На основі фактів власної біографії Сергій Домазар розкриває історичну атмосферу перших десятиліть ХХ ст. в Україні, робить спробу філософсько-психологічного осмислення і зображення окремих соціально-історичних та духовних реалій доби.

Життєва основа твору, поєднавшись з уявою письменника, зазнала художньої трансформації та естетичного переосмислення. Це виявляється, зокрема, у зміні (але не до невпізнання) географічних назвах місць, які фігурують у «Замку над Водаєм». У згоді з М. Слабошпицьким, П. Ротачем констатуємо, що поряд із реально існуючими топонімами (Україна, Київ, Полтава, Вінниця, Гута Чугорська) Сергій Домазар використовує назви – художні замітники (Драбатин – це місто Пирятин, Любгород – Миргород, Водай – річка Удай, Рула – річка Сула).

«Замок над Водаєм» своїми проблематикою та сюжетними лініями тяжіє до жанрових структур «Bildungsroman»-у (роману формування і розвитку особистості юнака) і до структур авантюрного роману та має ідейно-формальні ознаки екзистенційного роману. Розповідь про еволюцію особистості на засадах людинолюбства протиставлена антигуманним соціально-історичним умовам. Саме тому ми виокремлюємо специфічні риси роману виховання в цьому творі. М. Слабошпицький недаремно провів паралель між «Замком над Водаєм» та «Вихованням почуттів» Густава Флобера, наголошуючи на одній з головних проблем роману – виховання (і самовиховання) почуттів: «Про оту відвічну загадку: якою й чому стає людина, виходячи зі своїх дитячих літ і юності в доросле життя» [10, 6].

Отже, літературознавець вказує на те, що, відповідно до особливостей сюжету й стилістики, маємо різновид роману виховання: «Духовне становлення молодого людини під пронизливими вітрами епохи, щедрої на смерть, страх, голод, благородні поривання і немислиму демагогію, епохи, мовлячи словами Ольжича, «хижої як вовчиця» [10, 9].

У «Замку над Водаєм», на нашу думку, представлено головний критерій жанру Bildungsroman-у, а саме перебування в його центрі образу «людини у процесі становлення» (М. Бахтін). Відповідно до наукових концептів важливої розвідки М. Бахтіна «Роман воспитания и его значение в истории реализма» визначаємо такі типологічні ознаки роману виховання у «Замку над Водаєм», як синтез автобіографічного та історично детермінованого типів роману виховання.

По-перше, становлення особистості Івана Сагая проходить через доленосні, екзистенційно драматичні аспекти його «олітературеної» біографії (розлука з матір'ю у маленькому віці, жорстоке ставлення батька, формуючий вплив першої вчительки і майбутньої люблячої мачухи, самоосвіта, національне самоусвідомлення і т. д.). Усе це одночасно й дієво формувало долю головного героя та його індивідуальну вдачу.

По-друге, на становлення Івана Сагая безпосередньо впливають також історичні обставини. Перша світова війна, національна революція 1917 року та захист державності України з 1918 – 1919 рр. змінюють світ з неймовірною швидкістю, змушуючи головного героя швидко дорослішати, усвідомлювати свою громадянську позицію і своє місце в долі України.

Розвиток головного героя проходить через такі основні життєві етапи: дитинство (пізнання), юність (роздуми), початок зрілості (дія). Дитячі роки Івана Сагая описуються не стільки в згоді з дійсністю, скільки через здатність пам'яті ідеалізувати минуле. На жаль, ці роки тривають недовго. З того моменту, коли головний герой та його молодший брат Микола починають жити разом з батьком, вони опиняються в ненормальній атмосфері жорстокості, страху та ненависті: «Я почав ненавидіти свого батька пізніше,

ненавидіти й боятися. Дуже скоро я перестав верещати, коли він, мотаючи мою голову з боку на бік, тягав мене за вуха, завжди червоні й напухлі, або бив мене долонею по лиці, або шмагав мене різками чи чим іншим, або караючи мене різними іншими способами. Не з страху витерплював я всі ці торттури мовчки, а з ненависти» [2, 106]. Знущання батька завдавали Іванові не лише фізичних, але й моральних страждань. Він прагнув батьківської любові, прагнув поважати і любити батька, проте під нівеляційним тиском немилосердної дійсності не зазнав її.

Однак головному герою вдалося стати духовно сильною особистістю з гуманістичними ідеалами та пробачити батькові. Головну і найважливішу роль у цьому зіграли любов, терпіння і підтримка мачухи Івана – Докії Тарасевич: «Я хочу сказати вам, що я боржник ваш на ціле моє життя за все те добро, яким ви мене обдарували так щедро. Ви були і є моя мати. За все найкраще в моїх думках і почуттях я зобов'язаний вам, за все, що є тільки шляхетного і доброго в моїй душі» [2, 332]. Ще одним вирішальним фактором у розвитку головного героя стали освіта і самоосвіта. Допитливість і прагнення до знань розвинули в Іванові любов до читання. Завдяки книжкам він знайшов відповіді на свої питання, розвинув любов до української мови та літератури.

Із жанровим профілем роману виховання естетично співдіють засади романного письма авантюрно-пригодницького типу. Адже сам, Сергій Домазар визначив роман як твір «про **незвичайні пригоди** молодого людини» [3, 113] (виділ. наше – Т.П.), сюжетика якого охопила мотиви «голодранської січі і незрівнянної української весни», «шлях розчарувань і очарувань, позначений червивим псом, чорногузами й сибірним собакою», «поцілунок стрункої Прісі Баглай під ясним місяцем у Замку», «гучну славу» підвалів ВЧеКи в Полтаві і «закальонного» тов. Бергавінова», «прапора нашої незалежності й свободи, що його наші вороги безсилі відібрати від нас», «доказу щирої до парубка дружби від сірої-в-яблуках кобилиці», того, «що можна розкопати в старому кошу на горищі», «марності розкопування

скарбів у сталінський час», «приємностей і неприємностей виглядати паничем», «королівського дарунку старого жебрака», «славнозвісний» штаб Духоніна і велегуманних упроваджувачів у нього» [3, 113].

Авантюрний елемент «Замку над Водаєм» дуже виразний. Ще з дитячих років Івана Сагая пригода як розважальний елемент у мандрівній формі ставала основою для вигаданих ігор («За парканом ми опинилися враз у казковій країні незайманих пуш і безмежних прерій» [2, 20]) і таємничих розслідувань у пошуках драбатинського Замку («Цілими днями, коли бував вільний від школи, я блукав вулицями цього передмістя з незвичайною романтичною назвою, шукаючи замку або бодай його руїн» [2, 77]).

У романному цілому пригода сприяє загостренню сюжету, виступаючи у функції ініціації. Вона символізує боротьбу Івана Сагая з несприятливими життєвими обставинами, показує його вміння мислити і діяти швидко: «Павло глянув на мене з визнанням. Він уже й так під час усієї подорожі полишав на мене виплутуватися з трудних становищ. Це сталось якось само собою, мабуть через те, що я скорше вихоплювався з відповідями й поясненнями» [2, 228]. Такі ситуації випробування вчили не втрачати силу волі, формували здатність іронічно ставитися до усього, що відбувається.

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що «Замок над Водаєм» – це роман, якому властива внутрішньовидова амбівалентність. Структурно твір відповідає жанру автобіографічного роману. До його складу входять жанрові прикмети роману виховання, а також пригодницького роману. Багаторівневість романної форми включає викладові манери мемуарної розповіді та публіцистичної нарисистики. Спираючись на власну біографію, Сергій Домазар розкрив життєвий шлях молодій людині з Полтавщини, яка опиралася приреченості на роль соціального аутсайдера чи «гвинтика» в царські та більшовицькі часи та знайшла власну «замість» і національну тотожність у вільному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. Роман воспитания и его значение в истории реализма // Эстетика словесного творчества / Михаил Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.
2. Домазар С. Замок над Водаєм / Сергій Домазар. — К. : Ярославів Вал, 2010. — 352 с.
3. Домазар С. Кордон Володаря сімох морів / Сергій Домазар. — Сідней, 1971. — 114 с.
4. Короненко С. З ряду явищ авторитетних / Світлана Короненко // Літературна Україна. — 22 липня. — 2010. — № 5. — С. 6.
5. Костюк Г. Українська еміграційна проза за 1965 рік // У світлі ідей та образів : Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930 — 1980 / Григорій Костюк. — Б.м. : Сучасність, 1983. — 538 с.
6. Павлишин М. Аспекти української літератури в Австралії / М. Павлишин // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХХІХ (229). Праці філологічної секції. — Львів, 1995. — 463 с.
7. Павлишин М. Література / Марко Павлишин // Енциклопедія української діаспори. — Том 4 (Австралія — Азія — Африка) / гол. ред. Василь Маркусь. — К. : Наукове Товариство ім. Шевченка і Національна академія наук України «ІНТЕЛ», 1995 — 250 с.
8. П'ятаченко С. Замок пам'яті / С. П'ятаченко // Домазар Сергій. Замок над Водаєм. — Суми : Собор, 2003. — 296 с.
9. Ротач П. Домазар Сергій // Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції. Короткий бібліографічний довідник / П. Ротач. — Полтава : Верстка, 1998. — 164 с.
10. Слабошпицький М. Життя під чужим іменем, або Виховання почуттів (Сергій Домазар і його роман «Замок над Водаєм») / М. Слабошпицький // Домазар Сергій. Замок над Водаєм. Роман / Сергій Домазар. — К. : Ярославів Вал, 2010. — 352 с.

11. Слабошпицький М. Сергій Домазар із Пирятина над Удаєм / Михайло Слабошпицький // Літературна Україна. — 22 липня 2010 року. — № 25 — С. 15.
12. Фастівська С. З ряду явищ авторитетних / Світлана Фастівська // Літературна Україна. — 5 травня. — 2011. — № 18. — С. 16.
13. Федорина А. Повернення через сто років [У Сумах уперше вийшла книга австралійського українця] / Алла Федорина // Україна молода. — 18 жовтня. — 2003. — № 193. — С. 8.
14. Lejeune Ph. L'autobiographie en France / Philippe Lejeune. — Paris, Seuil, 1975. — 192 p.

ПЕТРЕНКО Т. С.

ОСОБЕННОСТИ ЖАНРОВОЙ ФОРМЫ РОМАНА «ЗАМОК НАД ВОДАЕМ» СЕРГЕЯ ДОМАЗАРА

В статье раскрывается жанровая специфика романа «Замок над Водаем». Описываются особенности автобиографического, приключенческого романов и романа воспитания на материале художественного произведения Сергея Домазара.

Ключевые слова: жанр, роман, автобиографический роман, роман воспитания, приключенческий роман.

PETRENKO T.

FEATURES OF GENRE SPECIFICITY OF SERHIJ'S DOMAZAR'S NOVEL «CASTLE OVER VODAY»

In the article the genre specificity of a novel «Castle over Voday» is analyzed. The features of autobiographical, adventure novel and a buildings-roman are detected on the material of a work of art by Serhij Domazar.

Key words: genre, novel, autobiographical novel, adventure novel, buildings-roman.

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2013 р.

